

УДК: 81367.7

НЕМИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЗАТ АТООЧТОРДОН СӨЗ ЖАСООНУН
САЛЫШТЫРМАЛУУ АНАЛИЗИ
СОПОСТОВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ ИМЯ
СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В НЕМЕЦКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ
COMPARATIVE ANALYSIS OF WORD FORMATION NOUNS IN GERMAN AND
KYRGYZ

Арапбаева Гүлсара Мыктаровна
ЖАМУнун улук окутуучусу
Жалал-Абад мамлекеттик университети
gulsara1971@mail.ru

Аннотация: Бул илимий макалада немис жана кыргыз тилдериндеги зат атоочтордон сөз жасоонун салыштырмалуу анализин илимий өңүттө анализдөө аракети жасалды. Немис жана кыргыз тилдериндеги зат атоочтордон сөз жасоону ишке ашыруунун спецификасы, грамматикалык категориялары, илимий концепциялары талдоодон өткөрүлдү. Ошондой эле абстракттуу жана буюмдук аталыштарды билдирүүчү зат атоочтордогу өзгөчөлүктөр эки тилде салыштырылды. Сөз жасоо жолдоруна ылайык, немис жана кыргыз тилдериндеги зат атоочтор тубаса, туунду жана татаал болуп үчкө бөлүнөөрү, немис жана кыргыз тилдери ар башка тилдик топторго кирээри жана түзүлөөрү, өзгөчөлүктөрү, айырмачылыктары анализденип, бул зат атоочтордун түрлөрү дайыма бири-бирине дал келбегендиги илимий анализдин негизинде коомчулукка сунушталды.

Аннотация: В представленной статье немецкий и кыргызский словообразования имя существительных рассматривается в функциональном аспекте с учетом концепции грамматической категории. Описана специфика реализации категории соотносительности с существительными различных семантических классов и объясняются ограничения на употребление артикля с определенными классами существительных. Установлено, что нарицательные существительные, реализуя пять видов соотносительности, могут использоваться с определенным, неопределенным и нулевым артиклями. Абстрактные и вещественные существительные, как правило, соотносятся с понятием и употребляются с нулевым артиклем, однако если в контексте их семантика конкретизируется. То они переходят в класс нарицательных слов, реализуя определенную соотносительность и употребляясь с определенным артиклем; имена собственные, имея соотносительность как с конкретным предметом, так и с понятием, используются, как правило, с нулевым или определенным артиклем; уникальные существительные соотносятся только с единичным предметом и употребляются всегда только с определенным артиклем.

Выявлено, что при наличии в контексте ситуативной конкретизации семантики абстрактных, вещественных и уникальных существительных, а также имен собственных, возможно использование неопределенного артикля, который становится маркером транспозиции существительных из одного семантического класса в другой, прежде всего – в лексико-грамматический класс имен нарицательных.

Annotation: In the presented article, German and Kyrgyz word formation, the noun is considered in the functional aspect, taking into account the concept of the grammatical category. The specifics of implementing the category of correlation with nouns of various semantic classes are described and the restrictions on the use of the article with certain classes of nouns are explained.

It is established that common nouns, realizing five types of correlation, can be used with definite, indefinite and zero articles. Abstract and material nouns, as a rule, correlate with the concept and are used with the zero article, however, if their semantics are specified in the context. Then they go into the class of household words, realizing a certain correlation and being used with a certain article; proper nouns, having a correlation with both a specific subject and a concept, are used, as a rule, with a zero or definite article; unique nouns correspond only to a single subject and are always used only with a specific article. It has been revealed that if there is abstract, material and unique

nouns in the context of situational concretization, as well as proper nouns, it is possible to use the indefinite article, which becomes a marker for the transposition of nouns from one semantic class to another, primarily to the lexical and grammatical class of common nouns.

Ачкыч сөздөр: артикль, функционалдуу специфика, салыштырмалуу категория, зат атоочтордун семантикалык классы, транспозиция.

Ключевые слова: артикль, функциональная специфика, категория соотнесенности, семантические классы существительных, транспозиция.

Key words: article, functional specificity, category of correlation, semantic classes of nouns, transposition.

агы дүйнө аралык байланыш көп тилдүүлүктү талап кылып, аны ишке ашыруу кээ бир инсандар үчүн өтө зарылдык катары сезилүүдө. Ошого байланыштуу тил үйрөнүүнүн негизги каражаты катары сөз жасоо ыкмасын жогорку деңгээлде өздөштүрүү саналат. Сөз жасоо жолдоруна ылайык, немис жана кыргыз тилдериндеги зат атоочтор тубаса, туунду жана татаал болуп үчкө бөлүнөт. Немис жана кыргыз тилдери ар башка тилдик топторго киргендиктен жана түзүлүшү жагынан өзгөчөлөнүп айырмаланып тургандыктан, албетте, бул зат атоочтордун түрлөрү дайыма бири-бирине дал келе бербейт. Тубаса, туунду жана татаал зат атоочтордун үч түрү тең эки тилдин сөздүк курамында кездешет.

Эки тилдин тубаса заттары башка сөздөрдү жасоочу уютку болуп саналат, мисалы, немисче: *Mensch - Menschheit – menschlich* жана кыргызча: *адам, азамат, адамдык*. Немис тилиндеги туунду зат атоочтор аффиксациянын жардамы менен, мисалы, *der Wald (токой) - der Urwald (байыркы токой). das Land* (өлкө) - die Landschaft (пейзаж)* жана этиштин уңгусунан аффикстер жок жасалышат, мисалы: *stehen (туруу) - der Stand (туруу), rufen (чакыруу) - der Ruf*

чакырык), treiben (кубалоо) der Triend (импульс).

Ал эми татаал сөздөр эки тилде тең бир нече уңгулардан, негиздерден же грамматикалык байланыштардан турат, мисалы, *das Tischtuch - дасторкон, der Sreibtisch - жазуу столу, das Tageslicht - күндүн жарыгы, der Frühlingstag – жазгы күн ж.б.у.с.*

Зат атоочтор дайыма өсүп, тилдин сөздүгү толукталып турат. Жасалуу ыкмаларына ылайык немис тилинде зат атоочтор имплициттик деривация (аблауттун жардамы менен этиштин уңгусунан аффикстерсиз жасоо), субстантивация (башка сөз түркүмдөрүнүн зат атоочко айланышы сөздөрдүн кошулуусу аркылуу жасалышы, префиксация, суффиксация, сөздөрдүн биригиши аркылуу сөз жасоо, кыскартылган татаал сөздөрдүн жасалышы болуп бөлүнөт. Ал эми кыргыз тилинде зат атоочтор сөз жасоонун лексика-семантикалык ыкмасы аркылуу, синтаксиздик ыкма аркылуу жана морфологикалык ыкма аркылуу жасалат [1].

Албетте, жогорудагы сөз жасоо ыкмалары эки тилде эки башка сааанда экент көрүнүп турат. Бирок алардын сөз жасоо жолдорун салыштыгырып көрүүдө байкалат.

Деривация же болбосо жаны сөздөрдө жасоо немец тилинде имплициттик (ички) жана экплициттик (сырткы) болуп экиге бөлүнөт .

Зат атоочтор немис тилинде ошол деривациянын негизинде да жасалат.

1. *Ableitung* Зат атоочторду жасоонун имплициттик деривациясы сөз жасоочу аффикстерсиз уңгуну өзгөртүү жолу менен жасалат. Сөздүн уңгусу өзгөртүүчүлөр немис тилинде аблаут жана умлаут болуп эсетелет. Зат атоочторду аблауттун жардамы менен этиштин уңгусунан аффикстерсиз жасоо акыркы немис тилинде өнүмсүз саналат. Биринчи кезекте аблаут аркылуу зат атоочтор күчтүү этиштердин уңгусунан жасалат. Аблаут, умлаут сыяктуу эле немис морфологиясынын өзгөчөлүгү катары белгилүү болуп, сөз өзгөртүүчү да, сөз жасоочу да касиетке ээ.

Немис тилинде аблауттун жардамы менен күчтүү этиштерди негизинен төмөнкү зат атоочтор жасалган, мисалы, *ziehen (тартуу) > der Zug (поезд), klingen (шыңгыроо) > der Klang (шыңгыраган үн) werfen (ыргытуу) > der Wurf (секирик), brechen (сындыруу) > der Bruch (сынык), wachsen (өсүү) > der Wuchs (өсүү), beißen (тишгөө) > der Beißen (тишгөө), reifen (кармап калуу) > der Ritt (атчан журуш), binden (байлоо) > der Band (том), der*

Bund (уюм), das Bund (тангак), trinken (ичүү) > der Trink (суусундук), der Trunk (ууртам), flieBen (агуу) > der FluB (дарыя), das FloB (паром) ж.б.

Ушундай эле жол менен күчсүз этиштердин негизинен жасалган зат атоочтор да жок эмес, мисалы, danken(ыракмат айтуу)>der Dank (алкыш), kaufen(сатып алуу)>der Kauf(сатып алуу)>drucken drucken (басуу)>der Druck (басым) ж.б [2].

Кыргыз тилинде да этиштин негизинен жасалган зат атоочтор бар.

Бирок немец тилинен айырмаланып, этиштин негизинен жасалган зат атоочтор морфологиялык жол менен жасалат. Морфологиялык ыкма менен этиштерден зат атоочтордун жасоочу курандылар уңгу жана туунду этиштерге жалганып, алардан зат атоочторду жасайт. Мисалы –ым (-им,-ум,-ъм,-ым) курандысы басым, түшүм, чыгым, бүтүм, чечим,чакырым, көтөрүм сыяктуу сөздөр жасалат, ма(-ме.-мо,-м) курандысы этиштин уңгудагы маанисине байланыштуу кыймыл – аракеттин өзгөчөлүгүн, мүнөзүн билдирүү тематикасына ээ туундуу зат атоочтор жасайт: Сүзмө, тизме, калама, басма, башкарма, көргөзмө ж.б.

Заттын жана кыймыл-аракеттин атын билдирүүчү туунду сөздөрдү жасоочу – ыш (-иш,-уш,-ыш) курандысы зат маанисиндеги конкреттүү заттын атын жана заттык маанидеги сөздөрдү жасайт: чыгыш, батыш, чогулуш, алкыш, согуш, күрөш, кармаш, оодарыш, каргыш, жарыш ж.б.у.с.

Курандылык жана форма жасоочу касиетке ээ – (мак-мек–мок) курандысы конкреттүү заттык маанидеги туунду сөздөрдү жана географиялык чагылыштарды жасайт: иймек, чакмак, оймок, коймок, кайырмак, табышмак, жандырмак.

Ал эми – ынды (инди-унду-ынды) курандысы уңгу жана туунду этиштерге жалганып, алардын кыймыл-аракетинин жыйынтыгы, андан келип чыккан натыйжанын атын билдирүүчү зат атоочторду жасайт: ташганды, жугунду, чамынды, ширенди, бөлүндү, шиленди, жуунду, ж.б.

Тууранды этиш сөздөргө уланып,ошол эле маанидеги зат атооч сөздөрдү жасаган –ык-ак-үк курандысы ышкырык, чүчкүрүк, бакырык, чакырык, кыйкырык сыяктуу сөздөрдү жасайт. Кыймыл атоочторду жасоочу –(оо-өө) курандынын жардамы менен түзүлгөн сөздөр затташып, конкреттүү буюм, нерселердин атын билдирет : иштөө, кыштоо, ыштоо ж.б.

(ыт-ат-ит-ут-ют-ет-үт) курандылары этиштерге жалганып кыймыл-аракетин жыйынтыгын билдирүүчү зат атооч сөздөрдү жасайт: саркыт, кийит, тоют, күйүт, туут, сугат ж.б. Ал эми (лак -дак-дек-док-дөк-так- тек-ток-төк) курандысы этиш сөздөргө уланып, алардан куурдак, быштак, түйдөк зат атоочтору жасалат. Демек, (ылга-илге, улга-өлгө) курандысы этиштерге уланып, кыймыл – аракетке байланыштуу, ар түрдүүмаанидеги туунду зат атоочту жасайт: демилге, токулга, жөрөлгө, жасалга, камылга [3].ж.б.у.с.

Жогоруда берилген ойлорду жыйынтыктасак, ар кандай тилдерде зат атоочтордон сөз жасоо, анын жардамы аркылуу тилди жогорку деңгээлде өздөшгүрүү мүмкүндүгү илимий анализдин негизинде ынанымдуу берилди.

Колдонулган адабияттар:

1. И.Д. Молчанова Краткая грамматика немецкого языка, М: 2002.
2. https://www.de-online.ru/grammatika_nemeckogo_yasyka
<https://manuscript.lib.kg/>